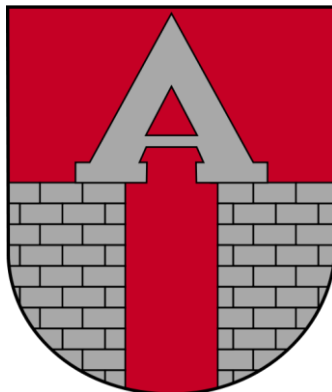

DR MAREK ADAMCZEWSKI (UŁ)

W SPRAWIE HERBU ALEKSANDROWA

Współczesny herb Aleksandrowa Łódzkiego – majuskułowa (wielka) litera „A” górująca nad dwoma fragmentami muru – powstał w XIX w., a dokładnie pomiędzy 1846 i 1847 r. Stworzono go na potrzeby wówczas przeprowadzonej ankiety heraldycznej, rozpisanej przez władze Królestwa Polskiego (Kongresowego). O dziewiętnastowiecznych wzorach herbu Aleksandrowa dowiadujemy się głównie z dokumentacji aktowej, wytworzonej w okresie II Rzeczypospolitej¹. Ówczesne władze miejskie Aleksandrowa Łódzkiego postanowiły przywrócić miastu jego zapomniany znak.

Prace nad ustanowieniem herbu miejskiego pracownicy magistratu Aleksandrowa rozpoczęli przed 7 sierpnia 1924 r. Aktywność władz miejskich w sprawie herbu była oczywistą konsekwencją przywrócenia miastu praw miejskich, co stało się z dniem 5 marca 1924 r.² W dniu 7 sierpnia 1924 r., a następnie 24 września 1924 r. urzędnicy listownie zapytali archiwistów z Archiwum Akt Dawnych w Warszawie o źródła niezbędne do zbudowania herbu miejskiego. Odpowiedź z Warszawy nadeszła z datą 26 września 1924 r. Archiwiści nie wskazali w niej samorządowi Aleksandrowa żadnego wzorca, na podstawie którego udałoby się odtworzyć oryginalny herb miejski. W rok po wydaniu pierwszej informacji archiwiści ujawnili przekaz, który mógł stanowić podstawę dla herbu miejskiego Aleksandrowa. W liście z 26 maja lub czerwca 1925 r.³ Archiwum poinformowało burmistrza o odnalezieniu „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego”, a w nim projekcie znaku Aleksandrowa z 1847 r. Autor pisma wskazał

¹ Rozważania nad herbem Aleksandrowa Łódzkiego pochodzą z przygotowywanej rozprawy habilitacyjnej pt. *Pieczenie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej do 1950 roku*.

² „Dziennik Ustaw”, 1924, nr 20, poz. 215; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 92.

³ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁódź), Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 674, bez paginacji; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 807, bez paginacji.

na o możliwości wykonania kopii herbu⁴. Burmistrza Aleksandrowa skorzystał z propozycji. Poprosił o wykonanie kopii i przesłał przekazem pocztowym opłatę za kopiowanie oraz inne czynności administracyjne i techniczne.

Kopia karty z „Albumu...”, zawierająca barwny herb miasta oraz tekst polskojęzycznej części opisu herbu (pominięto część w języku rosyjskim, jaka znajdowała się w oryginale), dotarła do Aleksandrowa w pakiecie z datą 25 czerwca 1925 r.⁵ W dokumentacji aktowej Aleksandrowa odnaleziona została ułomna kopia pisma archiwistów warszawskich, sporządzona zapewne w 1933 r. (fot. nr 1, 2). Materiały, przesłane z Archiwum Akt Dawnych wykorzystane zostały do stworzenia pieczęci miejskiej, znanej z odcisków pod dokumentami, przygotowanymi w Aleksandrowie m. in. w 1930, 1931, 1932, 1933, 1934 r.⁶ Jej odciski odnajdujemy także pod protokołami posiedzeń Rady Miejskiej ze stycznia 1936 r.⁷ Zwraca uwagę wierność, z jaką twórca pieczęci oddał kształt tarczy herbowej, użytej w dziewiętnastowiecznym projekcie. Godło herbu miejskiego – litera A, górująca nad dwoma fragmentami muru – umieszczone zostało w polu tarczy francuskiej nowożytniej, preferowanej w heraldyce samorządowej II Rzeczypospolitej.

Na oddzielny akapit zasługuje problem barw herbu Aleksandrowa Łódzkiego. W piśmie archiwistów warszawskich wyraźnie zaznaczono, iż tarcza herbowa zabarwiona była na kolor niebieski, a mur i zapewne litera A – na czerwono. Taką kolorystykę dla herbu Aleksandrowa Łódzkiego oznaczył Marian Gumowski⁸. Kreacja dziewiętnastowiecznych ekspertów Heroldii Królestwa z bardzo poprawnym godłem herbowym, także i dziś uznawana za wzorcową, zaprojektowana została z pogwałceniem tzw. zasady alternacji. Jej istota sprowadza się do wykorzystywania w herbie jednej barwy i jednego tzw. metalu, czyli koloru białego lub żółtego.

W dniu 3 października 1936 r.⁹ herb Aleksandrowa został oficjalnie **ustanowiony**¹⁰, choć władze miejskie konsekwentnie wnioskowały do

---

⁴ „...Zarząd Archiwum Akt Dawnych zawiadamia, że w reewakuowanych z Rosji aktach b. Heroldii Królestwa Polskiego odnaleziono rysunek herbu Aleksandrowa. Rysunek ten pochodzi z czasów porzobiorowych i wyobraża: w polu niebieskim mur czerwony, nad którym litera A tworzy bramę. Na żądanie Magistratu, Zarząd Archiwum może zażądać sporządzenie kopii rysunku tego herbu i w tym celu musiałyby, z braku odpowiednich sił wśród personelu Archiwum, zaangażować specjalnego kopistę, co pociągnęłoby za sobą koszt około 25 zł plus 2 zł opłaty stemplowej za uwierzytelnienie oraz 1 zł za porto pocztowe – razem więc około 28 zł...” – APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 807, bez paginacji.

⁵ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 115-116.

⁶ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 520; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 521; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 528 (pieczęć lakowa, sznurowanie księgi protokołów); APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 529; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 548, k. 134; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 558, bez paginacji; APŁódź, Wydział Powiatowy w Łodzi, sygn. 48, k. 38-39.

⁷ APŁódź, Wydział Powiatowy w Łodzi, sygn. 342, bez paginacji.

⁸ M. Gumowski, *Herbarz polski*, Warszawa bez daty (Kawa Hag) – województwo łódzkie, Aleksandrów.

⁹ S. K. Kuczyński, L. Pudłowski, *Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego*, „Archeion”, t. LXXXII, 1987, s. 124; L. Pudłowski, *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1992, s. 115.

odpowiednich ministerstw o **zatwierdzenie** herbu. Czynność tą poprzedziło szereg działań urzędowych i nowych badań naukowych, zakończonych wspomnianym nadaniem z 3 października 1936 r.¹¹ Procedurę tworzenia herbu Aleksandrowa Łódzkiego zainicjowało pismo Wydziału Powiatowego w Łodzi z 6 lutego 1933 r.¹², w którym urząd przypomniał władzom Aleksandrowa o konieczności złożenia wniosku o przyznanie prawa do posługiwania się herbem miejskim. Magistrat Aleksandrowa w dniu 22 lutego 1933 r. podjął jednomyślną uchwałę o ustanowieniu herbu w wersji już używanej¹³. Miesiąc później (18 marca 1933 r.) sprawa herbu miejskiego omawiana była na posiedzeniu Rady Miejskiej, która podjęła uchwałę o zatwierdzeniu herbu, w brzmieniu takim samym, jak uczynił to wcześniej Magistrat¹⁴. Jednomyślna uchwała Rady Miejskiej zobowiązywała Zarząd do wystąpienia do władz zwierzchnich o zatwierdzenie herbu według wzoru, otrzymanego 25 czerwca 1925 r. z Archiwum Akt Dawnych.

Władze Aleksandrowa przesłały (z zachowaniem drogi służbowej) do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie wnioski o ustanowienie herbu. Przygotowano go 22 kwietnia 1933 r.¹⁵ Tworzyły go, oprócz pisma przewodniego, trzy załączniki – kopia uchwały Magistratu, kopia uchwały Rady i kopia herbu Aleksandrowa, przygotowana przy udziale archiwistów Archiwum Akt Dawnych. Wniosek był dobrze przygotowany – zawierał uchwały organu zarządzającego i stanowiącego miasta, barwny rysunek herbu i jego opis. Jednakowoż Wydział Powiatowy w Łodzi pismem z 7 czerwca 1933 r. odrzucił wniosek i precyzyjnie wskazał, o jakie materiały powinien być on uzupełniony¹⁶. Zdaniem starosty powiatowego we wniosku władz Aleksandrowa z 22 kwietnia zabrakło przede wszystkim „odpowiednio umotywowanego” podania, z którego powinno jednoznacznie wynikać, czy procedura postępowania prowadzona miała być w trybie nadania, czy w trybie zatwierdzenia herbu. Wątpliwości starosty zwrócił także

---

¹⁰ W ówczesnej terminologii prawnej pod pojęciem „ustanowienie” rozumiano urzędową zgodę na posługiwanie się nowym herbem, wykreowanym w II Rzeczypospolitej, a pod pojęciem „zatwierdzenie” – urzędową zgodę na posługiwanie się herbem „uzasadnionym historycznie”.

¹¹ Prezydent RP w 1927 r. wydał rozporządzenie, w którym określił wyobrażenie urzędowych pieczęci związków samorządowych. Pieczęć taką tworzyć miała stosowna legenda oraz Orzeł Państwowy. Herb miejski (pod warunkiem, że był on „historycznie uzasadniony”) mógł pojawić się na plakietkach, odznakach i innych nieurzędowych symbolach samorządu obok herbu II RP. W 1930 r. znowelizowano rozporządzenie z 1927 r. w ten sposób, że zgodzono się, aby miasta posiadające „historycznie uzasadnione herby” w „drodze wyjątku” (to jest zgody ministra właściwego dla spraw wewnętrznych) mogły je używać samodzielnie. Jednakowoż dopiero w 1935 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego określiło procedurę ustanawiania herbu. O prawnych aspektach funkcjonowania herbów samorządowych w II RP zob. – S. K. Kuczyński, L. Pudłowski, *Udział archiwów państwowych...*, s. 97-137; L. Pudłowski, *Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej...*, s. 107-126.

¹² APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 112.

¹³ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 529, k. 3; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 533 (skorowidz do księgi uchwał magistratu), bez paginacji; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 112.

¹⁴ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 520, k. 173; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 523 (skorowidz do księgi uchwał rady), bez paginacji; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 112; APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 558, bez paginacji.

¹⁵ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 113.

¹⁶ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 108.

rysunek herbu, a właściwie to, czego w nim nie było. Stwierdził, iż do barwnego wzorca powinien być dołączony opis, zawierający dane o kolorach znaku. Trzeci zarzut – w mojej opinii – był kuriozalny. Starosta domagał się, aby z Aleksandrowa przesłano fotografie pieczęci miejskich, które nie były jeszcze publikowane w opracowaniach naukowych. Wymóg ten stawiany był samorządom o tradycjach staropolskich, a nie ośrodkom uformowanym w XIX, czy XX w.

Mimo bezpodstawnych uwag, władze miejskie Aleksandrowa uznały, iż należy wniosek przygotować od nowa i – tam gdzie to możliwe – uzupełnić. W dniu 20 czerwca 1933 r. wysłały nowe zapytanie do Archiwum Akt Dawnych. Odpowiedź nadeszła dopiero z datą 7 sierpnia 1933 r. W tym czasie znacierpliwiony już oczekiwaniem burmistrz Aleksandrowa w dniu 15 lipca 1933 r. przygotował nowy wniosek o „zatwierdzenie herbu dotychczas używanego”¹⁷. Ponownie powołał się na ekspertyzę archiwistów z Warszawy, czyli na kopię herbu z „Albumu...” i dodał opis herbu w formie cytatu, wyjętego z ekspertyzy archiwistów. W dniu 14 sierpnia 1933 r. wniosek ponownie został oddalony¹⁸. Tym razem w Łodzi zauważono, że został on źle zaadresowany – zamiast do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych za pośrednictwem Wydziału Powiatowego, burmistrz skierował prośbę do Wydziału Powiatowego. Ponadto starosta po raz drugi zwrócił uwagę burmistrzowi, iż z jego wniosku nie wynikało wprost, czy herb Aleksandrowa, do którego miasto aspirowało, był znakiem uzasadnionym historycznie, czy tworzonym od nowa. Nim odmowa wszczęcia postępowania z 14 sierpnia dotarła do Aleksandrowa, burmistrz w dniu 12 sierpnia 1933 r. podpisał nowy wniosek o zatwierdzenie herbu¹⁹. Tym razem był on już tak „ukompletowany” (zawierał np. nową opinię archiwistów warszawskich z 7 sierpnia 1933 r.), że został przyjęty.

Nie wiemy kiedy wniosek wpłynął do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, ale wiemy, że w dniu 17 listopada 1933 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wystąpiło do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z prośbą o zaopiniowanie propozycji, nadesłanych z Aleksandrowa²⁰. W dniu 19 grudnia 1933 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wyraziło zgodę na nadanie herbu w formie proponowanej przez władze miejskie. Do analizy materiału z Aleksandrowa powrócono w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego jeszcze raz w 1936 r., być może przy okazji wykonywania barwnych wzorów herbu. Uznano, iż herb Aleksandrowa otrzymał błędne barwy, a ich użycie pozostawało w sprzeczności z heraldyczną zasadą alternacji. Dowodzone także – naszym zdaniem błędnie merytorycznie – że barwy błękitna i czerwona pojawiły się w herbie Aleksandrowa z 1847 r. tylko z tego powodu, że najwłaściwsze dla niego kolory tj. biały i czerwony, z przyczyn politycznych zostały pominięte²¹. Wzory herbu Aleksandrowa w nowych barwach – białym polem i

---

¹⁷ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 107.

¹⁸ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 102.

¹⁹ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 549, k. 104.

²⁰ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 674, bez paginacji.

²¹ „... w czasach Mikołaja I, kiedy powstał projekt... połączenie barw białej i czerwonej było nie do pomyślenia w herbie miejskim...” – APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 674, bez paginacji; APŁódź, Archiwum Miejskie w Łodzi, sygn. 38, k. 66-68.

czerwonymi murem i literą – były gotowe przed 9 czerwca 1936 r. Tego dnia wszystkie materiały, stworzone w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przekazane zostały do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W dniu 3 października 1936 r. władze miejskie Aleksandrowa otrzymały zgodę na posługiwanie się nowym herbem.

Po decyzji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 3 października 1936 r. władze Aleksandrowa wykonały nowe tłoki pieczętne. Zebrany materiał pozwala stwierdzić, iż najprawdopodobniej nowe pieczęcie powstały w po roku od ustanowienia herbu. Inna sprawa, że herb, używany w Aleksandrowie i herb ustanowiony dla Aleksandrowa, w dwubarwnym „rysunku” właściwym pieczęci były identyczne. Znamy dokumenty z lipca 1937 r. uwierzytelnione pieczęcią starą. Mamy też dokument z 5 sierpnia 1937 r. opieczętowany już nową, należącą do Zarządu Miejskiego w Aleksandrowie²² (fot. nr 3). Herb Aleksandrowa w bardzo poprawnej stylizacji umieszczony został na sztandarze oddziału aleksandrowskiego Zarządu Centralnego Związku Rzemieślników Żydów w Polsce. Jego projekt był przedłożony do zaopiniowania urzędnikom Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi 9 marca 1937 r., a zgoda na jego używanie wydana została w lutym 1938 r.²³

Losy herbu Aleksandrowa śledzić można także na podstawie archiwaliów z okresu II wojny światowej. Hitlerowskie władze Aleksandrowa przejęły herb miasta z 1936 r. i wykorzystywały go w polu pieczęci burmistrzowskiej (Der Bürgermeister der Stadt Aleksandrow kreis Litzmannstadt). Dzięki nazwie jednostki administracyjnej, użytej w tekście legendy, możemy wskazać datę wykonania typariusza. Stało się to po 11 kwietnia 1940 r., czyli po przemianowaniu Łodzi na Litzmannstadt. Znamy odcisk tej pieczęci z dokumentu, wystawionego 22 maja 1940 r.²⁴ Dwubarwny herb miasta zdobił hitlerowskie druki urzędowe Aleksandrowa²⁵. Otwarte pozostaje pytanie o kolorystykę zawłaszczonego symbolu. Wątpić należy, że pozostawiono barwy z 1936 r. Bardziej prawdopodobne jest to, że przywrócono kolorystykę dziewiętnastowiecznych lub, że nadano mu barwy, nawiązujące do herbu Litzmannstadt – niebieską i złotą.

Nie potrafimy określić, czy pieczęć z herbem Aleksandrowa wykorzystywana była do 1945 r. Wiemy, że w 1943 r. dokumenty hitlerowskich władz Aleksandrowa wzmacniane były odciskami pieczęci z godłem hitlerowskim. Jedna z nich otrzymała legendę z polską nazwą miejscowości, a druga – z niemiecką (Wirkheim). Występowanie pieczęci z nazwą polską w tym samym czasie, co z nazwą niemiecką, nie pozwala na wykorzystanie nomenklatury do wytłumaczenia okoliczności ewentualnego odrzucenia herbu z 1936 r. Herb miasta pozostawał w ścisłym związku z nazwą miejscowości. Zmiana nazwy powodowała, iż herb tracił istotną część swego przekazu.

---

²² APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 674, bez paginacji; APŁódź, Wydział Powiatowy w Łodzi, sygn. 390, k. 44v.

²³ APŁódź, Urząd Wojewódzki w Łodzi, sygn. 120, k. 181.

²⁴ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 985, bez paginacji.

²⁵ APŁódź, Akta miasta Aleksandrowa, sygn. 976, k. 16.